

શ્રી ભોળાભાઈ પટેલની વિદાય....

તા. ૨૦-૫-૨૦૧૨ના રોજ સવારે મુ. ઢાંકીસાહેબના ઘરે બેઠો હતો. ત્યાં શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલનો SMS આવ્યો : ‘આપણા ભોળાભાઈ પટેલ હવે આપણી વચ્ચે નથી રહ્યા...’ હૃદય અને મગજ થોડી ક્ષણ માટે જાણે બંધ પડ્યાં.... ગુજરાતી તથા ભારતીય ભાષાઓ જાણે બે મિનિટ માટે મૂંગી થઈ ગઈ... માન્યામાં નહોતું આવતું.... રાજેન્દ્રને ફોન કર્યો. જાણ્યું – ‘માન્યામાં ન આવે પણ આ સાચું છે. દવાખાનેથી ભોળાભાઈને ઘરે લાવી દીધા છે.’ ભોળાભાઈનું ઘર મુ. ઢાંકીસાહેબના ઘરથી સાવ નજીક. હું તરત પહોંચ્યો. ભારે પગલે ને હૈયે અંદર ગયો —

ફર્શ પર ભોળાભાઈ જાણે ચિર નિદ્રામાં પોઢી ગયા હતા... ચટણી જેવા રંગનો ઝભ્ભો – સફેદ લેંઘો. પ્રસન્ન ચહેરો, તેજ-સભર વિશાળ કપાળ, લાંબા શ્વેત કેશ. શબ્દ થકી અને પ્રવાસ થકી જે આંખોએ જીવનભર સૌંદર્ય પીધું એ અત્યારે બંધ હતી. થોડી વાર આંખો બંધ કરીને જાણે કાલિદાસના સમયને માણતા ન હોય ! અણિયાળું નાક. કેટકેટલાં પુષ્પો, વનો, સ્થળ, કાળ અને સંસ્કૃતિની સોડમ એમણે માણેલી ! ભોળાભાઈના શિર નજીક શકુબહેન બેઠાં હતાં – આંસુ રોકવાનો પ્રયત્ન કરતાં. બાજુમાં મધુભાઈ બેઠા હતા – આંસુભર્યાં અવાજે બોલતા હતા : ‘દર વખત એમને દવાખાને લઈ જતા ને સાજા કરીને ઘરે લાવતા; પણ આ વખત...’ થોડી થોડી વારે મધુભાઈ ભોળાભાઈનો હાથ પંપાળતા.... ભોળાભાઈનાં ચરણ પાસે બિન્દુબહેન બેઠાં હતાં, ગુરુનાં ચરણ પસવારતાં, ચોધાર આંસુઓ અટકવાનું નામ નહોતાં લેતાં. એમનાં આ ચરણ કેટકેટલું ચાલ્યાં છે ! કેટકેટલી યાત્રાઓ કરીને પાવન થયાં છે ! બાજુમાં હર્ષદ ત્રિવેદી, પાછળ ઊજમભાઈ. ભોળાભાઈને પ્રણામ કરીને હુંય હર્ષદ પાસે બેઠો. ભાંગી પડેલાં પરિવારજનો આજુબાજુ બેઠેલાં.

કૈલાસ-માનસરોવરનાં દર્શન વખતે હિમાલય-યાત્રીના ચહેરા પર હોય એવો આનંદ ભોળાભાઈના ચહેરા પર દેખાતો હતો. થાય કે, હમણાં જાણે એમની બેય ભમ્મરો ઊંચકાશે, આંખો વિસ્ફારિત થશે ને હાલ કશુંક બોલી ઊઠશે... મોં અધખૂલું – જાણે કશુંક બોલવા જતા હોય એવું... ચહેરા પર દિવ્ય આનંદ, શાંતિ અને પરમ સંતોષ... (એક દીર્ઘ મુલાકાતમાં એમણે કહેલું : ‘એક શિક્ષક તરીકે જીવનની ધન્યતા અનુભવી. પણ સાહિત્યના શબ્દ અને સાહિત્યની ઉપાસનાએ મારા જીવનને એક સાર્થકતા આપી છે.’) નસકોરાંમાં, મુખમાં, કાનમાં ૩ મૂકવાનું હજી બાકી હતું... કેટકેટલું હજી તો બાકી

હતું ! — હજી તો ‘પરબ’ના આગામી અંક માટેનો અગ્રલેખ બાકી હતો, હજી તો હીંચકે બેસીને વિદેશમાં રહેલાં સંતાનો તથા સંતાનોનાં સંતાનો (કિન્નરી, પાર્થ, સિદ્ધાર્થ) સાથે કેટકેટલી વાતો કરવાની બાકી હતી... હજી તો શિષ્યોનાં સંતાનોનેય કાલિદાસ, રવીન્દ્રનાથ ભણાવવાનાં બાકી હતાં... હિમાલય જેવી ભવ્યતા સાથે રવીન્દ્રમહોત્સવ તો ઊજવ્યો, પણ હજી કેટકેટલા મહોત્સવો ઊજવવાના બાકી હતા...

ત્યાં વિદેશથી ભોળાભાઈની દીકરી મંજુબહેનનો ફોન આવ્યો; મંજુબહેનની દીકરી કિન્નરીનેય ‘નાના’નો અવાજ સાંભળવો હતો ! મધુભાઈ રડતાં રડતાં એમને સ્વસ્થ રહેવા સમજાવતા... પણ સામે છેડેથી કેમેય ડૂસકાં બંધ નહોતાં થતાં... એમને ઇચ્છા હતી – પિતા/નાનાનાં અંતિમ દર્શન કરવાની... ઇન્ટરનેટ થકી ‘ઓન-લાઇન’ થયાં ને મોબાઇલ-કેમેરા ચહેરાથી ચરણ સુધી ફેરવી ફેરવીને ભોળાભાઈનાં અંતિમ દર્શન કરાવ્યાં... સામેથી હૈયાફાટ રુદન... હીબકાં... ડૂસકાં...

શકુબહેન રડતાં રડતાં, ભોળાભાઈના ગાલ પર હથેળી દાબીને બોલ્યા :
 ‘છોકરો આટઆટલું રૂંવ સ... કોંક તો બોલો...’
 ભોળાભાઈની અસ્ખલિત વાણી પરમ મૌનમાં વિરમી ગઈ હતી...

સવારે ભોળાભાઈ ઊઠ્યા. બ્રશ વગેરે પતાવ્યું. એમને ચા આપી. થોડી વારમાં તેઓ બોલ્યા, ‘શકુબહેન, ... મધુને બોલાવો...’

ઠીક નહોતું લાગતું... ઊલટી જેવું થતું હતું...

મધુભાઈ આવ્યા, તરત એમને દવાખાને લઈ ગયા...

પણ... દવાખાનેથી એમને પાછા લાવી ન શક્યા...

હિમાલયના પ્રવાસે જવાનું હોય ને જેટલી ઉતાવળ હોય એવી ને એટલી ઉતાવળ આ અસીમના, અનંતના પ્રવાસે જવાનીયે ?! અનંત-યાત્રાના સૌંદર્યને પામવાનીયે આટલી ઉતાવળ ?!

અત્યંત રસિક; સાહિત્યના શબ્દને, ધ્વનિ અને રસને, સૌંદર્યને, પ્રકૃતિને, મનુષ્યને ચાહનારા ભોળાભાઈનાં અંતિમ દર્શન માટે ચાહકો ઊમટ્યા જ કરતા... ચારેક વાગે એમને ઘરેથી સાહિત્ય પરિષદ લઈ ગયા... ત્યાંય કેટલા બધા ચાહકો ઊમટેલા...! (કેટકેટલાં હૃદયમાં વસ્યા છે ભોળાભાઈ !) સહુ આંસુ સાથે પુષ્પાંજલિ અર્પતા રહ્યા... રાજકોટથી કવિમિત્ર યજ્ઞેશ દવેનો SMS આવેલો : ‘એક ફૂલ મારા તરફથી મૂકજે...’ એક ફૂલ યજ્ઞેશ વતી પણ ભોળાભાઈનાં ચરણમાં મૂક્યું. પરિષદથી પછી વી. એસ. હોસ્પિટલ પાછળના સ્મશાનગૃહે એમને લઈ ગયા... લાકડાં ગોઠવાયાં... અગ્નિદાહ દેવાયો... ભડ બડ ચિતા સળગી ઊઠી. પંચમહાભૂતોનેય કદાચ મન થતું હશે ભોળાભાઈના સહયાત્રી થવાનું... થોડે દૂર દૂરદર્શન તથા અન્ય ચેનલના અધિકારીઓ

તથા કેમેરામેન વગેરે ઊભા હતા. શ્રદ્ધાંજલિ રેકર્ડ થતી હતી. સૌના મનમાં પોતપોતાના ભોળાભાઈનાં સ્મરણો ઊભરાતાં હતાં. એકમેકને કહીને સૌ ખાલી થવા મથતા હતા...

ભોળાભાઈને જન્મ તા. ૭-૮-૧૯૩૪ના રોજ સોજા (તે સમયે જિ. મહેસાણા, હાલ ગાંધીનગર) ગામે થયો હતો. વતનગામ સોજાને નદી કે પહાડી નથી; જંગલ, સાગર કે સરોવર નથી એનો વસવસો શૈશવકાળમાં ભોળાભાઈને રહેતો ને શૈશવકાળથી નદી, પહાડો, ઝરણાં, સરોવર, સાગર, વન, ઉપવન, ડાળ-ડાળ, ફૂલ-ફૂલ....- બધે ભમવાનાં સપનાં આંખોમાં ટમટમતાં - જે ભવિષ્યમાં સાકાર થવાનાં હતાં.

પિતા શંકરભાઈ ડુંગરદાસ પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક તથા ખેડૂત. ભોળાભાઈ પણ જન્મજાત શિક્ષક. એમનું રસિક હૈયું હાડે-મૂળે શિક્ષકનું. માતા રેવાબા નિરક્ષર, ઘરકામ તથા ખેતીકામ કરતાં, ઢોરઢાંખર સંભાળતાં. લોકગીતો-ગરબા વગેરે પ્રસંગે ગાતાં - 'સોના ગેડી રૂપા દડુલો રે રામ રમવાને ચાલ્યા...' તેર વર્ષની કુમળી ઉંમરે ભણવા માટે ભોળાભાઈએ ગામ છોડ્યું ત્યારે માએ આંસુ સારેલાં. નિરક્ષર મા પત્રની રાહ જોયા કરતી ને ગામના ટપાલીને પૂછતી - 'મારા ભોળાનો પત્ર છે ?'

વતનના ઘરની આજુબાજુ જૈન અને બ્રાહ્મણોનાં ઘર. આથી એમને જુદું વાતાવરણ મળેલું. પિતા પલિયડની લાઈબ્રેરીમાંથી નાનકડા ભોળાભાઈ માટે ચોપડીઓ લાવતા. (અત્યારે એમના અંગત પુસ્તકાલયમાં ત્રણેક હજાર જેટલાં પુસ્તકો હશે.) એમને પુસ્તકનું જબરું આકર્ષણ. કવિ-નિબંધકાર યજ્ઞેશ દવેએ શ્રી ભોળાભાઈની એક દીર્ઘ મુલાકાત લીધેલી. એમાં એમણે કહેલું :

'પુસ્તક માત્ર મને આકર્ષે છે. જેમ કોઈને ફૂલ આકર્ષે તેમ. ચોપડી જોઈ ને મને આનંદ થાય... ... ચોપડી જોઈ ને મને એક જાતની વિવશતા આવી જાય. થાય કે ક્યારે હાથમાં લઉં ને ક્યારે વાંચું. એવું નાનપણથી હતું.'

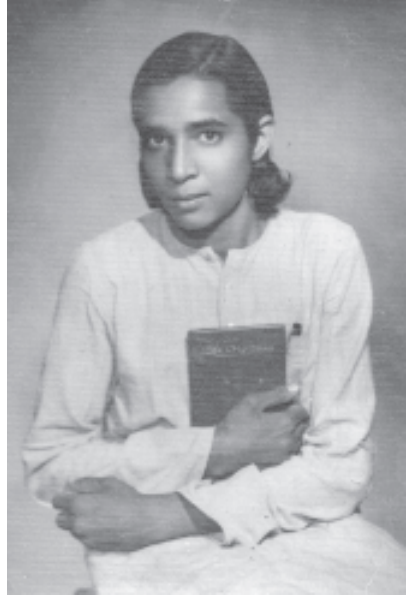
સચિન તેંડુલકરને જેવી રનની ભૂખ છે એવી જ ભોળાભાઈની વાંચનની ભૂખ આજીવન રહેલી. પરિષદમાં છેલ્લી મિટિંગ બાદ, પગથિયાં ઊતરતાં એમણે મને કહેલું અંતિમ વાક્ય : 'તમારી નવલકથા (અણધારી યાત્રા) વાંચવા માટે મેં અલગ રાખી છે.' અને તેઓ અણધારી અનંતયાત્રાએ ચાલ્યા ગયા...

આઠમા ધોરણથી તેઓ સર્વવિદ્યાલય, કડીમાં ભણવા ગયા. ત્યાં તેમને રામભાઈ (જેમણે ભવભૂતિના 'હરિણી'માં ને ભાવજગતમાં પ્રવેશ કરાવ્યો), રતિલાલ નાયક, અંબાલાલ પટેલ, 'દીક્ષાગુરુ' મોહનલાલ પટેલ (જેમણે વિશ્વસાહિત્યમાં પ્રવેશ માટેનાં દ્વાર ખોલી દીધાં) જેવા ઉત્તમ શિક્ષકો મળ્યા.

૧૯૫૨માં તેઓ એસ.એસ.સી. થયા એ અગાઉ ૧૯૫૧માં એમણે શાંતિનિકેતન જવા માટે માહિતી મંગાવતો પત્ર લખેલો. એમનું આ સ્વપ્ન પણ ૧૯૮૩માં સાકાર

થયેલું. તુલનાત્મક ભારતીય સાહિત્યના વિઝિટિંગ ફેલો તરીકે તેમને એક વર્ષ માટે શાંતિનિકેતન રહેવાનું થયેલું. ૧૯૫૧ના ગાળામાં શ્રી અરવિંદને વાંચ્યા પછી એમને પોંડિચેરી જવાના વિચારો પણ આવતા. અગિયારમા ધોરણમાં હતા ત્યારે એમણે શ્રી અરવિંદ, ‘નિરાલા’ અને સુમિત્રાનંદન પંત જેવા લાંબા વાળ રાખેલા. હાથમાં શ્રી અરવિંદનું ઈશોપનિષદ રાખીને એ સમયે પડાવેલો લાંબા વાળવાળો ફોટો એમણે સાચવી રાખેલો.

૧૯૫૨માં તેઓ એસ.એસ.સી.ની પરીક્ષા આપવા અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે બુધસભામાં પણ ગયેલા. એસ.એસ.સી. પછી સત્તરેકની વયે તેઓ માણસાની શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. ત્યાં એમને, ૧૯૫૨માં, આઠમાના તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે રઘુવીર ચૌધરી મળ્યા. (‘તેજસ્વી મુખ’ ‘માથે ટોપી’ ‘રઘુવીર છાત્ર અવસ્થામાં પણ ગંભીર.’ ‘ક્યારેક શિક્ષકોને પણ કેમ ભણાવવું જોઈએ, એમ કહે.’ – ભોળાભાઈ પટેલ). ગોવર્ધનરામની શતાબ્દી વેળાએ, ૧૯૫૫માં, નડિયાદ ખાતેના સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં એમણે ‘પ્રિય છાત્ર’ રઘુવીર સાથે હાજરી આપેલી. શાળા છૂટ્યા બાદ બાપુપુરાની અડધી વાટ સુધી ગુરુ-શિષ્ય સાથે ચાલતા ને સાહિત્યની વાતો કરતા.... ત્યારથી એ બંને કેટકેટલું સાથે ચાલ્યા છે... વૃન્દાવનના પ્રવાસમાં તો એ બંનેની સાથે અજ્ઞેયજી પણ હતા... રઘુવીર ચૌધરી હવે જાણે એકલા પડી ગયા, ને ચંદ્રકાન્ત શેઠ પણ. વિરલ ત્રિપુટીમાંથી હવે ભોળાભાઈ ચાલ્યા ગયા...

ભણાવવામાં ભોળાભાઈને હંમેશાં સર્જનાત્મક આનંદ મળતો. છએક વર્ષ તેઓ માણસામાં શિક્ષક રહ્યા. ૧૯૫૭માં એક્સટર્નલ બી.એ.ની પરીક્ષા આપવા તેઓ બનારસ ગયેલા. ત્યાં ડૉ. નામવરસિંહને મળવાનું થયેલું. હિન્દી સાથે એમ.એ.ના અભ્યાસ માટે તેઓ અમદાવાદ આવ્યા, ત્યારે યુનિવર્સિટી હોસ્ટેલમાં તેમને જયંત પંડ્યા, હેમંત દેસાઈ, શ્રીકાન્ત શાહ જેવા મિત્રો મળ્યા. ઉમાશંકર જોશીની સંમતિ લઈ એમના વર્ગો ભરેલા. પ્રબોધ પંડિત પાસે ભાષાવિજ્ઞાન ભણવા મળ્યું. ૧૯૬૦થી તેઓ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કોલેજ, અમદાવાદમાં અધ્યાપક બન્યા. ત્યારબાદ એમણે અંગ્રેજી વિષય લઈને બી.એ. તથા એમ.એ. કર્યું. અંગ્રેજીનાં અધ્યાપિકા અનિલાબહેન દલાલની એમને મદદ

મળતી રહેલી. એસ. આર. ભટ્ટ પાસે શેક્સપિયર ને ભગતસાહેબ પાસે ઓલિવટ આદિ ભણવાનો લ્હાવો એમને મળેલો. અંગ્રેજી દ્વારા યુરોપિયન સાહિત્યનાં દ્વાર ખૂલી ગયાં.

૧૯૬૯માં તેઓ ભાષાસાહિત્ય ભવનમાં હિન્દીના અધ્યાપક થયા. ત્યાં એમને ભાયાણીસાહેબ, અંબાશંકર નાગર, ડૉ. સોલોમન, ડૉ. રમણલાલ જોશી, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, દિગ્ગીશ મહેતા આદિ મળ્યાં. ૧૯૬૪થી ભોળાભાઈએ બંગાળી શીખવાનું શરૂ કરેલું. એમણે નગીનદાસ પારેખને વિનંતી કરેલી - ‘બંગાળી શીખવું છે, તમારી પાસે.’ ભોળાભાઈ ઉપરાંત રઘુવીર ચૌધરી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, અનિલા દલાલ, રજનીકાન્ત રાવળ વગેરે મિત્રોએ નગીનદાસ પાસે બંગાળી શીખવાનું શરૂ કરેલું. પછી ભોળાભાઈ, અનિલાબહેન તથા રજનીકાન્ત ટકેલાં. લગભગ ૧૯૭૮ સુધી એમણે નગીનદાસ પાસે બંગાળી ભાષા તથા સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. બંગાળી ઉપરાંત તેઓ જર્મન, ઊડ્યા તથા અસમિયા પણ શીખ્યા. આ દરમિયાન એમની અનુવાદયાત્રા પણ શરૂ થઈ ચૂકેલી. ઉત્તમ શિક્ષકોની જેમ ભોળાભાઈને ઉત્તમ શિષ્યો પણ મળ્યા. એમના અવસાનના દિવસે જ ‘દિવ્યભાસ્કર’માં એમનો અંતિમ પત્ર જેવો લેખ પ્રગટ થયેલો. ૧૯૭૪-૧૯૭૭ દરમિયાન તેઓ ભણાવતા હતા એ પાંચ છાત્રોને એમણે સંબોધન કર્યું છે - ‘પ્રિય મૃદુ, બિન્દુ, વીરેન્દ્ર, ઊજમ અને રંજના...’ અને અંતે લખ્યું છે - ‘લિ. તમારા એક વખતના અધ્યાપક ભોળાભાઈ પટેલ.’

ભણવું અને ભણાવવું એ જ જાણે ભોળાભાઈ માટે સમાધિની ક્ષણો. ૧૯૭૭માં એમણે ‘અજ્ઞેય : એક અધ્યયન’ - ‘આધુનિકતા અને પાશ્ચાત્ય પ્રભાવોના સંદર્ભમાં’ વિષય લઈને પીએચ.ડી કર્યું. એ પછીયે ઊંડાણભર્યો, રસસભર એમનો અભ્યાસ સતત ચાલતો રહ્યો. કાલિદાસ, રવીન્દ્રનાથ ઉપરાંત અજ્ઞેયજી, ઉમાશંકર તથા જીવનાનંદ દાસના પણ તેઓ અઠંગ અભ્યાસી. બૉદલેરની પૅરિસવિષયક કવિતાઓ અને નિરંજન ભગતનાં મુંબઈ વિશેનાં કાવ્યોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને એમણે એક લેખ તૈયાર કર્યો : ‘Tableux Parisians અને પ્રવાલદ્વીપ.’ એ લેખ ‘સંસ્કૃતિ’માં છપાતાં જ તેઓ વિવેચક તરીકે જાણીતા થયા. પછી એમની આસ્વાદમૂલક વિવેચનયાત્રા સતત ચાલતી રહી. ‘અધુના’ (૧૯૭૩), ‘ભારતીય ટૂંકી વાર્તા’ (૧૯૭૩), ‘પૂર્વાપર’ (૧૯૭૬), ‘કાલપુરુષ’ (૧૯૭૯) આધુનિકતા અને ગુજરાતી કવિતા’ (૧૯૮૭) ‘મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી’ (૧૯૯૭), ‘વાગ્વિશેષ’ (૨૦૦૮) આદિ સંગ્રહોમાં એમણે વિવેચનની સાથે સાહિત્યના શબ્દનો રસ પણ અઢળક પીરસ્યો છે.

પુસ્તક જેવું જ આકર્ષણ એમને પ્રવાસનુંયે. ‘સાહિત્ય’ સામયિક માટે મુ. ભગતસાહેબે ભોળાભાઈને પ્રેમાળ આદેશ આપેલો - ‘એક સાહિત્યિક નિબંધ આપો.’ ભોળાભાઈએ એ સંદર્ભે નોંધ્યું છે -

“વિદિશાની ભૂમિ પર ચરણ ધરતાં અપૂર્વ ઝણઝણાટી થયેલી અને એ નગરીની

પાદરમાં વહેતી વેત્રવતીએ તો લગભગ ઉન્મત્ત કરેલો - જાણે હું આજની બેતવાને તીરે કાલિદાસનો સમકાલીન બની ગયો હતો. ભૂતકાળ, સામ્રતને સંધિસ્થળે, કાલિદાસની કવિતા ચેતનામાં ઝબકી ઊઠેલી. એ અનુભવની ક્ષણો ઉતારવાના પ્રયત્નમાં એક સપાટે 'વિદિશા' નિબંધ લખાઈ ગયો.' - એ પછી એમની નિબંધની સરવાણી અટકી નથી, ભ્રમણ માટેના રસમાં પણ ઓટ આવી નથી.

શરૂઆતમાં ભોળાભાઈએ કાવ્યો લખેલાં. સાતેક વાર્તાઓ પણ લખી હતી. પણ નિબંધનું સ્વરૂપ એમની રસિક તથા અભ્યાસી પ્રકૃતિને વધુ અનુકૂળ નીવડ્યું. 'વિદિશા'થી શરૂ થયેલી નિબંધયાત્રા સતત ચાલતી રહી. 'વિદિશા' (૧૯૫૦), 'પૂર્વોત્તર' (૧૯૮૧), 'કાચનજંઘા' (૧૯૮૫), 'રાધે તારા ડુંગરિયા પર' (૧૯૮૭), 'દેવોની ઘાટી' (૧૯૮૯), 'દેવતાત્મા હિમાલય' (૧૯૯૦), 'બોલે ઝીણા મોર' (૧૯૯૧), 'શાલભંજિકા' (૧૯૯૨), 'ચૈતર ચમકે ચાંદની' (૧૯૯૬), 'દશ્યાવલિ' (૨૦૦૦) 'ચિત્રકૂટના ઘાટ પર' (૨૦૦૧), આદિ નિબંધસંચયો એમની પાસેથી મળ્યા છે. 'તેષા દિશુ' (૨૦૦૪) એમના ચૂંટેલા નિબંધોનો સંચય છે. અનુવાદ તથા સંપાદનનાય અનેક ગ્રંથો એમની પાસેથી મળ્યા છે. અનિલાબહેન સાથે કરેલું કૃષ્ણકવિતાનું એમનું સંપાદન 'વૃંદાવન મોરલી વાગે છે' (૨૦૦૭) ધ્યાનાર્હ બન્યું છે.

સાહિત્યનો શબ્દ, સૌંદર્ય તથા પ્રવાસ માટેની લગની એમને સોજા, કડી, માણસાથી પછી ક્યાં ક્યાં લઈ ગઈ ?! - શાંતિનિકેતન, હિમાલય, પૂર્વોત્તર, કાંચનજંઘા, ચિત્રકૂટના ઘાટ પર, તામિલ દેશ, માંડુ, વિદિશા, યુરોપ....; ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખપદ, દિલ્હી સાહિત્ય અકાદેમીના કન્વીનર, પચીસેક વર્ષે 'પરબ'ના સંપાદક/તંત્રી, ઓડિયા લેખકોની સભા - વિષુવ મિલનમાં મુખ્ય અતિથિ, હિન્દીના રાષ્ટ્રીય અધ્યાપક, દિલ્હી સાહિત્ય અકાદેમીની ફેલોશીપ.... 'દેવોની ઘાટી' માટે દિલ્હી સાહિત્ય અકાદેમીનો પુરસ્કાર, પદ્મશ્રી સન્માન, દર્શક એવોર્ડ, ગૌરવ પુરસ્કાર તથા અન્ય પુરસ્કારો તેમને મળ્યાં છે.

૧૯૮૪માં (આશરે), કેવડિયા કોલોનીમાં પરોઢિયે નર્મદાકાંઠે ભોળાભાઈની સાથે ચાલવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું. ઉતાવળે ચાલતા ભોળાભાઈ એક વિશાળ, ઘટાદાર વૃક્ષ પાસે થંભી ગયા.

'આ મહુડો....'

ડાળ ડાળ પર ફૂલો ખીલેલાં હતાં ને નીચે તો જાણે મહુડાનાં ફૂલોની પથારી જ થઈ ગયેલી ! મત્ત-ઉન્મત્ત કરી દે તેવી સુગંધ શ્વાસ વાટે જાણે રગરગમાં પ્રવેશતી હતી.

'મહુડાનાં પુષ્પોમાંથી દારૂ બને. આદિવાસીઓ મહુડાનાં ફૂલોનું શાક પણ બનાવે.' - આમ બોલતા ભોળાભાઈએ નીચા નમીને થોડાંક ફૂલો હથેળીમાં લીધાં. 'લો, એકાદ ફૂલ ચાખો...'

મેં એમની હથેળીમાંથી એક ફૂલ લીધું. થયું, ક્યાંક ‘ચડશે’ તો નહિ ને ! દરમિયાન ભોળાભાઈ બે-એક ફૂલોનો સ્વાદ માણી ચૂક્યા’તા. મારી વિમાસણ જોઈ બોલ્યા — ‘નહીં ચડે, ચાખો....ચાખો.’ ને ખડખડાટ હાસ્ય.

સૌંદર્ય એમને જાણે ‘ચડેલું’ રહેતું. શબ્દનું સૌંદર્ય હોય કે પ્રકૃતિનું, એમણે જે કંઈ જોયું, માણ્યું, અનુભવ્યું, વાંચ્યું, આસ્વાદ્યું.... એ બધું તેઓ સતત વહેંચતા રહ્યા છે, ગમતાનો ગુલાલ કરતા રહ્યા છે.

ભોળાભાઈની પરિપક્વ રસિકતા, આજીવન અભ્યાસ, વિદ્વત્તા તથા સૂક્ષ્મ સંવેદના એમના શબ્દમાં હંમેશાં મહેકતી-ગહેકતી રહેશે.

‘ભોળાભાઈ પટેલ : સર્જક અને વિવેચક’ સંપાદન : રઘુવીર ચૌધરી, વીરેન્દ્રનારાયણ સિંહ - પુસ્તકના પાછલા પૂંકા પર ભાયાણીસાહેબે ‘વિસંવાદને ગર્ભિત રાખી લેતી સંવાદિતા’ શીર્ષક હેઠળ ભોળાભાઈનું શબ્દચિત્ર રજૂ કરતાં નોંધ્યું છે :

‘કશો ભાર ન વેઠારતા. સ્વસ્થ અને હસમુખા ! ઊંડી સમજદારી અને નિસબતની સાથોસાથ પ્રસંગ પડ્યે ઉગ્ર અને સ્પષ્ટ વક્તા બની શકતા, અત્યારે તો સૌને અનિવાર્ય એવા સંઘર્ષો - વિસંવાદોમાં અટવાયા હોય ત્યારે સચિત અને ક્વચિત્ સહેજ ગળગળા કે ભીની થતી આંખવાળા; તરુણ વિદ્યાર્થીઓથી લઈને, શિષ્ય-મિત્ર રઘુવીર તથા ઉમાશંકરભાઈ અને નગીનદાસભાઈ સુધીના મનીષીઓના અંતરનો એકાદ ખૂણો કે ભાગ રોકી બેસતા; ઊડિયા, આસામ / અહોમ, ઉત્તરપ્રદેશ — એમ અનેક ભાષાપ્રદેશના સાહિત્યજીવો અને સાહિત્યરસિયાઓ સાથે સ્નેહગાંઠે સંકળાયેલા — આવા, ‘આસન સે મત ડોલ’ એ મંત્ર સાધ્યો હોય તેવા સાહિત્યનિષ્ઠ ભોળાભાઈને મેં પહેલેથી આજ સુધી એવા જ પ્રસન્ન, હળવાગંભીર, મળે ત્યારે કંઠસ્વરમાં પોતાપણાના રણકાથી વાત કરતા, અને વાતને તરત ગોષ્ઠિ બનાવવામાં ભાગીદાર બનતા જોયા-જાણ્યા છે. તેમની નિકટના બીજાઓ પાસે પણ નિ:શંક એમની આને મિલતીજુલતી છબી જ હોવાની.’

ભોળાભાઈના પરિવારજનો - શકુબહેન, દીકરી મંજુ, પુત્રો મધુસૂદન, આનંદ, વસંત, બકુલ; દીકરી સમી પુત્રવધૂઓ શર્મિષ્ઠા, તોરલ, ઈન્દુ, માયા; તેમજ સંતાનોનાં સંતાનો કિન્નરી, જગત, ભૂમિકા, અનન્ય, ધવલ, મનન, પાર્થ, સિદ્ધાર્થ તથા મૌલિક; - સહુનો વિલાપ હજી શમ્યો નહિ હોય... એમાંથી જ કોઈ ભોળાભાઈનો વારસો - સાહિત્યના શબ્દનો વારસો - આગળ ધપાવશે...

ભોળાભાઈના જવાથી આપણા અંતરમાંય જાણે ખાલીપો સતત ઘેરાયા-ઘૂમરાયા કરે છે..... કોના શબ્દથી ભરાશે આ ખાલીપો ? ક્યારે ?!— આ ક્ષણે ભોળાભાઈ જાણે આંગળી ચીંધે છે — રવીન્દ્રનાથ, કાલિદાસ તથા વાલ્મીકિના શબ્દ ભણી...